

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

НЕВІДОМИЙ УНІВЕРСАЛ МАЗЕПИ ЗІ ШВЕДСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ

(Публікація та коментарі Олександра Дубини,
переклад з латинської Ольги Циганок)

Донедавна дослідники історії Північної війни 1700-1721 рр. і шведсько-українських відносин XVII – початку XVIII ст. у пошуках документальних джерел тієї епохи концентрували свою увагу на архівах нинішньої шведської столиці – Стокгольма. Та останнім часом в поле зору українських вчених потрапили архіви першої столиці Швеції – міста Уппсали, відомого своїм університетом, заснованим у 1477 році – найстарішим у Скандинавії. І хоча з 1634 р. офіційною столицею Швеції є Стокгольм, Уппсала ще довго відігравала роль впливового політичного центру країни. Так, тут до 1719 р. проходили найважливіші державні збори, коронація монархів. Саме тут 1654 р. відбулася абдикація королеви Крістіни (Kristina; відома у вітчизняній історіографії як Христина), яка 1650 р. відкинула пропозицію Богдана Хмельницького розпочати спільні бойові дії проти Польщі.

Бібліотека Уппсальського університету – найбільша наукова збірка у Швеції. В її фондах налічується 5,25 млн. книжок і друкованих періодичних видань, а також 61 959 рукописів. Уже перші наші пошуки в її рукописному відділі дали неочікуваний, певною мірою, сенсаційний результат. Ми натрапили на невідомий досі універсал гетьмана Івана Мазепи¹. Документ написано чіткою і вишуканою латиною, блискучим знавцем якої був гетьман. Точну дату його написання встановити не вдалося. Але з тексту випливає, що він створений не раніше кінця лютого 1709 р. (за новим стилем), позаяк в ньому згадується весняна повінь, яка тоді сталася й завадила Карлові XII просуватися на Белгород. Верхньою хронологічною межею є кінець травня, адже Мазепа говорить лише про наміри московитів зруйнувати Січ, котрі вони реалізували 14 (25) травня того року. Отже, документ можна орієнтовно датувати кінцем лютого – кінцем травня 1709 року. Це означає, що в наших руках опинився останній з відомих на сьогодні універсалів Івана Мазепи. **Ось його текст в українському перекладі:**

Іоани Мазепа, Вождь війська Запорозького, обох частин Бористена², славного ордену святого Апостола Андрія, білого орла Кавалер.

Цим нашим універсалом ми вказали кожному, кого це стосується, щоб знали, а особливо Полтавському полку³, всякому стану і достоїнству, духовництву, військовим і звичайним мешканцям, що хоч ми в попередніх наших універсалах прояснили і вказали цілковито всі підстави, через які ми підємо з нікчемної, несприятливої московітської протекції, на яку ніколи не можна покластися, під захист Найяснішого Короля Швеції, попросили у Його Величності до Вітчизни нашої такого великого милосердя, щоб обливши свій справедливий гнів, який він мав щодо нашого народу як до московітських підданих через безліч збитків і спустошень, вчинених нашими вояками в кордонах Інфляндії⁴, щоб він не тільки

нам пробачив навіки все, що було спалене, насильно викрадене, бо через болісне насильство [над] безневинними жінками і дівчатами і незліченні грабунки серце його Королівської Величності загорілося гнівом і однаковою мірою запалало [жагою] відплати до нашої Вітчизни, але [щоб він] нас, Воздя, воїнів запорозьких і всю досвідчену раду Малої Росії, уярмлених московітською тиранією, удостоїв прийняти у свій нездоланний захист і пообіцяв захищати нашу Вітчизну своїми надломленими силами, допоки вона не повернеться до тих давніх законів і свобод, які були, коли урядував вічної пам'яті Богдан Хмельницький.

І хоч ми також проголосили в тих згаданих вище універсалах, яких великих втрат зазнали наша улюблена Вітчизна, закони, свободи, військо від тих неприхильних до нас і завжди нам ворожих московітів, які взагалі хотіли під іменем і протекцією удаваного захисту отримати нашу Державу у власність, простий народ віддати в рабство, спорудити свої військові табори, ім'я вояків Запорозьких ганьбити, Козаків перетворити на драгунів і солдат, саме Запорожжя повністю зруйнувати або, вигнавши звідти вояків і наших братів, поставити своїх москалів. Проте ми виводимо ці спостереження і попередні твердження, що виникають з полум'яної любові до Вітчизни, які не тільки одностайно в очах усіх не немилість, [не тільки] питають [у них за] спустошення і недотримання батьківське, а [вони] у [цьому] місці вияв милості, тому що ми врятували нашу Вітчизну від вогню і меча шведської, і ми скаржимося, що це нерозумне лихослів'я, що ми хочемо її звільнити від московського рабства, ослабивши сили Найяснішого Короля Швеції.

Отже, нехай розсудить навіть найнерозумніший з людей, яким чином нас захищали москалі, коли вони самі себе не можуть захистити, адже від початку цієї війни вони завжди втікають і ніяким чином не можуть протистояти шведським воїнам попри свої великі сили. Нехай побачить кожний слабкість московську і сміливість шведську із сутички, яка була під Нарвою і з отриманої там перемоги над москалями, коли Король Шведський вісьмома тисячами своїх вояків знищив понад сімдесят тисяч москалів, отримав незліченні скарби і всі гармати. Нехай зрозуміє кожна людина, що якщо москалі не могли нічого, нічого зробити шведам в цей час, коли піднялися Король Данії і Король Август та [інші], які зібралися проти найяснішого короля Швеції, він почав вести дуже важку війну зі стількома мужами Данії, Саксонії, Польщі, Литви і московськими прибічниками, усім цим мужам його Королівська Величність, маючи в цей час набагато меншу кількість своїх воїнів, не тільки сміливо протистояв, але й Короля Данії так принизив, що той був змушений просити миру через інших Монархів і, обличивши війну, залишатися бездіяльним. Короля Августа він вигнав із Польщі і зняв з його голови королівську корону. Навіть москалів, коли Саксонія пройшла, Король сам погнав аж до їх власних земель, прагнувши з ними генеральної битви. Де ж саме москалі чекали на шведів, чи вони змогли не пустити [їх] через таку велику воду в Польщу, в Литву і сюди в Україну, і чи не могли вони раніше захистити полк в Охтирці від спалення і розграбування, де їх самих погублені тіла лежали, наче ліс, спочатку під Охтиркою, в Краснокутську, в Городні й за Городнею в Олешні⁵ та в інших місцях. Кожна недовірлива людина, ти або подивись своїми очима, або запитай у людей, які там живуть, і точно був би найясніший Король Швеції в самому місті Белгороді, хоч мав із собою мало людей, бо більше ніж сім тисяч вояків не було, якби тоді [весняним наводком] не було зруйновано дорогу і не було великої води. Бо ми пам'ятаємо багато перемог у різних місцях у Стародубському полку, проїжджаючи Десну в Мезині, під Хмельовим, під Смілим, у Липові, у Липовій Долині, у Гирявці, у Веприку, у Груні, в Опішні, у Котельві, одержаних шведськими вояками над москалями. Сам цар перший з ганьбою утік з-під Гадяча з усіма своїми мужами тільки від трьох тисяч шведських воїнів, які поспішали з найяснішим Королем із Ромен, і тільки що з-під Охтирки від семи тисяч з незліченною кількістю [вояків].

Що нам лишається при такій великій шведській відвазі [як не те], щоб ми всі, як один, стали на захист наших законів і свобод, котрі втрачаємо під москалями, і самі від них загинемо, якщо не будемо триматися захисту Шведської Королівської Величності. Ніхто цьому не здивується, що задля збереження Вітчизни нашої і всього народу ми отримаємо і ту свободу від тиранського московітського ярма під протекцією і захистом найяснішого короля Швеції, тому що ми не перший покажемо приклад і не новий серед запорозьких вояків, бо і вічної пам'яті Богдан Хмельницький, коли виходив з-під польської субдикції⁶, не тільки приводив собі на допомогу проти поляків невірних Атаманських (оттоманських; тут – татарських. – **О. Ц.**) мужів, але й просив також допомоги у найяснішого Короля Швеції, діда теперішнього Короля, завжди був з ним заодно і часто посилав до нього багатьох своїх послів, думав з ним у цій війні одне і послав до Короля Швеції на допомогу проти поляків біля Любліна київського полковника Антіна [Ждановича]. Якщо самому вічної пам'яті Богдану Хмельницькому можна було залишатися під протекцією невірних і навіть шукати у них для себе й усіх запорозьких воїнів допомоги, якщо також іншим Вождям – Виговському, Тетері, Дорошенку⁸ [можна було це робити], чому тільки нам не можна шукати допомоги і просити захисту у Християнського Монарха найяснішого Короля Швеції задля визволення Вітчизни нашої та усіх Запорозьких вояків від московітського ярма, від якого якщо тільки нас не звільнять, напевно, вже занাপастимо нашу Вітчизну і самі загинемо, прив'язані до ярма московітського рабства. І не буде жодної іншої причини цього нещастя, як тільки ваша непогора і відсутність згоди, що не хочете думати одне. Можливо, ви самі бачите, що москалі нас не захищають, а тільки спляють, спустошують, вбивають, хоч ви їх тримаєтесь і поклали на свою шию ярмо, не розуміючи, що вже давно б гинули від шведського вогню і меча, якщо задля спільного блага й через мене самого ми б не поспішили за Десну⁹ з пошаною до Королівської Величності. Тому ми заохочуємо цим останнім універсалом вас, хоч ви і викликаєте співчуття, щоб заради себе самих, жінок і дітей своїх не віддали себе у московське рабство і щоб поневолені через це самі не загинули від шведських вояків і нам, Вождеві, будьте покірні так, як раніше, і ми, вірні, ми все зробимо з цього Християнською домовленістю і словом Вождя так, що навіть волосина не впаде з голови вашої від шведських вояків, тільки єдине, щоб ви сиділи вдома і не втікали в ліси через провіант, щоб давали [його] тим воїнам, без цього жодні воїни у цілому світі не зможуть утриматися, я знаю дуже точно, що зі шведських володінь хліба сюди не привезуть, і коли ви довідаєтесь те, що тут [викладено], молимо у Господа Бога порятунку і залишатися у спокої.

ВИЩЕ НАЗВАНІЙ ВОЖДЬ

* * *

Цілком імовірно, що існував оригінал даного документа староукраїнською мовою. Якщо це так, то його, як й інші універсали Мазепи після його переходу до шведів, спіткала сумна доля – він був знищений царськими "охоронцями правди" як "мерзенна ворожа пропаганда".

Як би там не було, перед нами оригінал латинською мовою.

Сам факт написання або перекладу універсалу латиною свідчить, що він мав не тільки внутрішнє українське призначення, але й значною мірою – зовнішнє, насамперед, шведське. Для адекватного розуміння тексту за межами України в документі Дніпро називається його античним ім'ям – Бористен; замість "полк" вживається слово "когорта" (Полтавська, Охтирська, Стародубська), замість "ради" – "сенат" тощо. Ми ж у перекладі оперуємо звичними для українців поняттями.

Про шведське призначення документа свідчать і вибачення гетьмана перед Карлом XII за дії козацького війська в Інфляндії, доти відсутні в офіційних документах. Отже, надалі будемо називати цей універсал шведським.

№ 25
1708

¶

oanes, Masepa, Dux militum Lapoviciensium, ambarum
partium Boristhenis, celeberrimi ordinis Sancti Apostoli An
drea, aequilae abbat Horas.

Significamus hoc nostris universalis ad quemcumque spectat hoc scire
presentim vero cohorti Poltavienis, cuiuslibet ordinis, et Dignitatis, spiri
tualibus, bellicosis, et communibus incolis; quod nos quoduis in parte
vitis nostris universalibus clarificamus, et significamus perfecte
omnes causas propter quas cum recepimus à sana, infamata, nunquam
sperabili moschoviticâ protectione, in munitionem Serenissimi Regis
Suetiae, derogavimus apud magnitudinem eius Super Patriam nostram
tantam misericordiam, ut relictâ iustâ suâ ira; quâ habuit erga gen
tem nostram prout ad subditos moschoviticos per multos, in Comitibus
flantem, factis, damnis, et depopulationibus à militibus nostris; non
solum hoc in aeternam proiecit amnistiam, quidcūque combustum per
viam raptum, innocentiam faminarum, et virginum, cruciata spoliatio
ne et innumerabili depopulatione cor eius Regalis Magnitudinis in
cuncta flammatum erat, et pari modo in reddendum suscipit fuerat erga
Patriam nostram, sed et nos Ducem, milites Lapovicienses et omnes
senatus Consultum parvae Poloniae, tyrannicâ moschoviticâ iugâ inflicen
tes, iniuriosam suam dignatus est suscipere munitionem. Et ha
ucusquâ Patriam nostram sollicitus, suis in fractis viribus defendere,
donec illa ad antiquas leges et libertates quales fuerunt, dum Domi
nabat postuma memoria Bohdanus Chmelnicus, non deveniet. Et
quoduis etiam solamur in illis supra dictis universalibus quantum
ad damnum amabilis Patria nostra, Leges, libertates, bellicas à malis
cogitantibus à semper nobis inimicis, moschoviticis, veniant, qui
omnino voluerunt sub nomine et protectione mentali munitionis,
civitates nostras in possessionem recipere, populum communem aeternè
in servitutem deducere, Tabernaculas suas construere nomen militum

Є всі підстави припустити, що даний універсал Івана Мазепи повторює основні положення його так званого зазивного універсалу, виданого 10 листопада 1708 р. й розісланого по Гетьманщині. На жаль, текст того програмного документа до нас не дійшов з тієї причини, що всі його копії московітами та гетьманом Іваном Скоропадським ретельно вилучалися і знищувалися. Отже, досі вчені відтворювали зміст зазивного універсалу з листа Івана Мазепи стародубському полковнику Іванові Скоропадському про причини переходу до шведського короля від 30 жовтня 1708 р.¹⁰, універсалу гетьмана І. Скоропадського про вірність українців російському царю від 8 грудня 1708 р.¹¹, що являв собою відповідь на зазивний універсал і, певною мірою, – з

маніфесту Карла XII малоросійському народу від 16 грудня 1708 р., написаного, судячи з усього, за допомогою українців¹².

Текст віднайденого нами універсалу Мазепи дозволяє дати якщо не категоричні, то вельми близькі до істини відповіді на запитання, що роками були в центрі уваги дослідників. Так, відомий мазепознавець Валерій Шевчук відносно недавно писав: "Чи звіщав Мазепа в зазивному універсалі про намір прихилитися під Польщу, сказати годі..."¹³. Тепер ми можемо з дуже високим ступенем імовірності стверджувати, що така звістка в зазивному універсалі радше за все відсутня. Адже документ, що ми публікуємо, теж мав зазивний характер і являв собою продовження й розвиток положень універсалу від 10 листопада, не містить будь-якої згадки про Польщу та її короля шведської орієнтації Станіслава Лещинського. Це – ще один вагомий доказ брехливості московської пропаганди про намагання Мазепи підпорядкувати Україну Польщі.

Далі. Той же Валерій Шевчук пише: "На початку Мазепино універсалу, за І. Скоропадським, стояло, що "Москва, тобто народ великоросійський, завше народові нашому малоросійському ненависна, здавна у замірах своїх злостивих постановила народ наш до згуби приводити": таке в зазивному універсалі могло стояти..."¹⁴. Тепер ми можемо напевно сказати, що такі стояло. Адже у шведському універсалі Мазепи чітко та ясно говориться про "неприхильних до нас і завжди нам ворожих московітів, які взагалі хотіли під іменем і протекцією удаваного захисту отримати нашу Державу у власність, простий народ віддати в рабство, спорудити свої військові табори, ім'я вояків Запорозьких ганьбити, Козаків перетворити на драгунів і солдат, саме Запоріжжя повністю зруйнувати або, вигнавши звідти вояків і наших братів, поставити своїх москалів". На жаль, майже всі ці наміри були Москвою реалізовані.

На ідентичність шведського і зазивного універсалів Мазепи вказує й теза про перевагу шведського війська над московським. Та якщо донедавна ми могли реконструювати цю тезу з опосередкованих матеріалів – промови гетьмана до урядників військових і цивільних козацької України напередодні розриву з Москвою 1708 р., художній переказ якої наводиться в "Історії Русів"¹⁵, й універсалу Скоропадського, то зараз ми можемо констатувати, що в пропаганді Мазепи цей елемент посідав чільне місце. Та якщо його промова з "Історії Русів" не містить конкретних прикладів, то в шведському універсалі такі приклади є. Щоправда, події, пов'язані з облогою і штурмом Веприка, навряд чи можна віднести до славетних перемог шведської зброї, радше навпаки. Аналіз переліку успіхів Карла XII, подеколи досить сумнівних, що містяться в шведському універсалі, дозволяє зробити припущення, що в зазивному універсалі вказувалися інші битви, як от при Головчині влітку 1708 р., де шведи справді одержали переконливу перемогу. Хто знає, може, та битва відіграла певну роль у калькуляціях гетьмана щодо порівняння воєнних потуг Швеції та Московії. Час показав, що ті розрахунки були хибними. Вирішальну роль у цьому відіграли стратегія і тактика "випаленої землі", застосована Петром I. Текст шведського універсалу свідчить, що Мазепа усвідомлював ефективність цієї геополітики московського царя. Водночас він змушений був констатувати пасивність населення. "...Ви самі бачите, що москалі нас не захищають, а тільки спалюють, спустошують, вбивають, хоч ви їх тримаєтесь і поклали на свою шию ярмо", – з гіркотою писав старий гетьман. На жаль, його почули далеко не всі.

У шведському універсалі є одна надзвичайно цікава й важлива деталь – усього два слова, – яка вказує на те, що на час його написання Мазепа й сам почав сумніватися у коректності своїх калькуляцій. Мова – про "надломлені сили" (!) Карла XII. Та гетьман усе ще продовжував вірити, що й цих сил вистачить для перемоги над московітами. Більше сподіватися йому було ні на що.

1 Uppsala universitetsbibliotek. Handskriftsenheten. – F. 103. – Handlingar till Sveriges politiska historia, 1704-1709. – Pdrn F 103. – Hdfte 1708. – Dokument 25. – s. 272 – 273. – Uppsala, Sverige.

2 Бористен, Борисфен – назва р. Дніпро в античних джерелах (зокрема, Геродот).

3 Особлива увага Мазепи до Полтавського полку була зумовлена тим, що після невдалого походу на Слобожанщину взимку 1708/1709рр. шведсько-українське військо навесні повернуло на Полтавщину, куди було перенесено театр воєнних дій. Гетьман не облишив спроб залучити до своєї справи полтавського полковника Івана Левенця. Перші такі спроби було здійснено восени 1708р., зокрема у відомому листі до полковника від 23 листопада. Але Левенець у 1709 році не підтримав заходи гетьмана Мазепи, спрямовані на ліквідацію московського панування в Україні, однак не допомагав і московським військам у воєнних діях проти шведсько-української армії. Він, за словами Олександера Оглобина «волів вичікувати, чия візьме». Цікаві факти щодо вагань і долі полковника виклав на науковій конференції в Полтаві С. О. Павленко (червень 2009 р.). З його виступу випливає, що Левенець схилився до Мазепи та шведів. «Левенця то арештовували, то залишали під наглядом. Московським урядовцям було не вигідно у грудні 1708 – першій половині 1709 рр. його репресувати, оскільки цар для зменшення опору на Лівобережній Україні волів бачити в Гетьманщині серед керівної верхівки більше союзників, аніж ворогів», - вказував дослідник. Врешті решт Левенця позбавили полковництва того ж 1709р. й інтернували до Харкова, куди раніше привезли його дружину та дітей. Здійснив цю операцію з заручниками Меншиков, про що й доповів Петру I 26 квітня 1709 року.

4 Інфляндія, Інфлянти (перекручене Ліфляндія) – польська назва частини території сучасної Латвії. У 60-і роки XVIст. була захоплена Річчю Посполитою, яка 1629р. поступилася частиною цієї території Швеції. Шведська частина Інфляндії була приєднана до Росії по Нішадському миру 1721р.; решта – після першого розподілу Польщі 1772 року.

5 Назви населених пунктів подаються за сучасним адміністративно-територіальним поділом.

6 Субдикція – підпорядкування, підлеглисть.

7 Жданович Антін Микитович (рік народження невідомий, помер після 1660р.) – державний діяч, дипломат і полководець. 1649 – 1656 (з перервами) – київський полковник. Згідно з умовами шведсько-трансільванського договору 1656р. у грудні 1656р. у ранзі наказного гетьмана повів 20-тисячне козацьке військо в складі Київського, Переяславського й Білоцерківського полків, а також численних добровольців, у похід на Польщу. Коаліційні війська (шведів, угорців, волохів, молдаван та українців) захопили Краків, Люблін, Берестя, а 9 червня 1657р. – Варшаву. Того ж року через низку обставин змушений був разом з військом повернутися в Україну. Тут в тексті є невеличке вкраплення середньовічної латини: київський полковник названий *Antonium Colonellum*. У класичній латинській мові поняття «полковник» – *Colonellum* відсутнє. Але для розуміння змісту Мазепа вживає термін, поширений у добу середньовіччя, який зберігся у сучасних романо-германських мовах, зокрема в італійській – *colonnello*.

8 Виговський Іван Остапович [рік народження невідомий, помер близько 1670р.] – гетьман України у 1657 – 1659 роках. Продовжуючи політику Богдана Хмельницького, в жовтні 1657р. підписав шведсько-українську Корсунську угоду. Потім дотримував польської орієнтації. Зокрема, 16 вересня 1658р. під містом Гадяч за його ініціативою було укладено договір між Річчю Посполитою і Гетьманщиною, що передбачав входження останньої до складу Речі Посполитої під назвою «Великого Князівства Руського» як третього рівноправного члена двосторонньої унії Польщі і Литви.

Тетеря (Моржковський) Павло (народився близько 1620р., помер близько 1670р.) – гетьман Правобережної України у 1663 – 1665 роках. Відвертий прихильник польської орієнтації, супротивник І.Виговського і винуватець смерті останнього. У 1663 – 1665рр. – гетьман Правобережної України під протекцією Польщі, брав участь у поході польського короля Яна Казимира на Лівобережжя в 1663 – 1664рр., допоміг полякам придушити козацько-селянське повстання на Правобережжі.

Дорошенко Петро Дорофійович (народився 1627р., помер 19 листопада 1698р.) – гетьман України у 1665 – 1676 роках. Намагаючись нейтралізувати ворожі дії Криму і отримати допомогу у боротьбі проти Речі Посполитої та Московського царства, восени 1669р. уклав союзний договір з Туреччиною (затверджений Генеральною Військовою Радою 10 – 12 березня 1669р. у Корсуні). У 1669р. отримав від турецького султана титул санджакбея (керуючий адміністративно-військовим округом у Туреччині).

9 Йдеться про перехід гетьмана Мазепи з частиною козацького війська через Десну 25 жовтня 1708р. на шляху до з'єднання з армією Карла XII.

10 Лист І. Мазепи стародубському полковнику Іванові Скоропадському про причини переходу до шведського короля // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К., 2007. – Док. №288. – С.248 – 250.

11 Універсал гетьмана І. Скоропадського про вірність українців російському царю // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К., 2007. – Док. №380. – С.336 – 342.

12 Маніфест Карла XII малоросійському народу // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К., 2007. – Док. №547. – С.679 – 683.

13 Шевчук Валерій. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К., 2006. – С.234.

14 Там само. – С.235.

15 Історія Русовъ или Малой Росіи. – Москва. – 1846. – С.202 – 204.

*Редакція "Сіверянського літопису" й автор публікації висловлюють щирю подяку професору Упсальського університету **Володимирові Павленку** за надання допомоги в пошуках документа.*

